

УДК 811.161.2'243'36(072)

МЕТОДИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ГРАМАТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ

Зоряна Мацюк

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра українського прикладного мовознавства,
вул. Університетська, 1/233, 79602 Львів, Україна
тел. (032) 239 43 55
ел. пошта: sora.km@gmail.com

Конкретизовано зміст поняття *методична система граматики* та запропоновано методичне осмислення граматичної категорії особи дієслова української мови як об'єкта вивчення в чужомовній аудиторії.

Ключові слова: методична система граматики, методичне осмислення, навчальний граматичний матеріал, категорія особи дієслова, українська мова як іноземна.

Методичне осмислення граматичного матеріалу будь-якої мови з метою його практичного навчання в курсі мови як іноземної передбачає відповідь принаймні на два запитання:

- *що треба знати* про граматичний матеріал, призначений для вивчення в іншомовній аудиторії;
- *як відібрати і найбільш ефективно подати* його стосовно етапу (початковий, основний, завершальний) та виду навчання (включене, коротко- чи довгострокове, курсове), контингенту слухачів (дорослих чи дітей, філологів чи нефілологів), мети та умов навчання, видів мовленнєвої діяльності (говоріння, слухання, читання, письмо) тощо.

Відповіді на ці питання дає **методична система граматики**, яку вважають різновидом педагогічної граматики, оскільки вона має відносний характер і завжди розрахована на практичне навчання мови чужоземців. **Обсяг** навчального граматичного матеріалу, **критерії** його **відбору** та **послідовність** введення, а також визначення **шляхів** і **способів** найбільш ефективного **подання**, **прийомів** навчання є важливими проблемами методичної системи граматики.

Поняттям **навчальний граматичний матеріал** охоплюють граматику, *виділену й описану з методичною метою як об'єкт освоєння іноземцями*. Структурними елементами навчального граматичного матеріалу вважають:

- мовні граматичні одиниці, які функціонують у мовленні (словоформи, словосполучення, речення);
- правила побудови, сполучуваності та вживання мовних граматичних одиниць;
- мовленнєві дії, яких слухач має навчитися у процесі спілкування.

Дієслово вважають однією із найскладніших частин мови для вивчення в курсі української мови як іноземної, оскільки вона відзначається специфікою значення порівняно з іменними частинами мови – „процесуальність” – називання динамічної

ознаки предмета, тобто ознаки в процесі її становлення, тривання або розгортання. Традиційно дієслівну семантику визначають як „дія” або „стан” предмета.

Складність вивчення дієслова в аудиторії іноземців полягає насамперед в різноманітності морфологічних форм вираження його частиномовного значення „процесуальність” та багатстві морфологічних категорій, в основі виділення яких покладено певний тип відношення дії до: а) суб’єкта; б) об’єкта; в) межі та результату; г) дійсності; д) моменту мовлення тощо.

Отже, в коло методичних проблем потрапляє велика кількість граматичних явищ і форм, вивчення яких потребує заглиблення у специфіку семантики дієслівних форм, особливості їхньої структури та словозміни, здатності сполучатися з іншими словами та ін.

Мета статті – виявити специфіку категорії особи українського дієслова та запропонувати методичне її осмислення як об’єкта вивчення в чужомовній аудиторії.

У системі дієслівних граматичних категорій **категорія особи** займає важливе місце, хоч її кваліфікують як невласне-дієслівну, подібно до роду та числа, оскільки вони зумовлені відповідними категоріями іменника (займенника), що перебуває в позиції підмета, тобто суб’єкта дії (носія стану) [1 : 263].

Основою розмежування основних дієслівних форм у курсі української мови як іноземної, на нашу думку, може бути саме зв’язок із виконавцем, у результаті чого з’являється можливість виділяти **особові форми**, або власне дієслова, і **неособові форми** (дієприкметник, дієприслівник). Що стосується незмінних дієслівних форм (**інфінітив** та **форми на -но, -то**), то їх доцільно презентувати відповідно як:

- **інфінітив** як початкову форму дієслова і коментувати її утворення на базі дієслівних коренів за допомогою обмеженого кола дієслівних інфінітивних суфіксів, напр.: *прос-и(ти)*, *каз-а(ти)*, *ган-я(ти)*, *прац-юва(ти)*, *куп-ува(ти)*, *хот-і(ти)*, *крик-ну(ти)* або слів інших морфологічних класів, напр.: *весна* → *весн-і(ти)*, *темний* → *темн-и(ти)*, *три* → *по-тро-ї(ти)*, *свій* → *при-сво-ї(ти)*, *ой* → *ой-ка(ти)*. Ця граматична форма має свій показник – формант-фіналь *-ти (ти)*;

- **форми на -но, -то** як незмінні безособові форми, що називають дію (стан) безвідносно до її виконавця, формально співвіднесені з пасивними дієприкметниками і мають у своїй структурі формотворчий суфікс *-о*, напр.: *прочитаний* → *прочитан-о*, *куплений* → *куплен-о*, *прибитий* → *прибит-о*.

Семантичний зміст **категорії особи** становлять особа або предмет, що виконують дію або перебувають у стані, виразником яких є дієслово. Виконавцем дії, носієм стану може бути мовець, співрозмовник або особа чи предмет, які не беруть участі в комунікативному акті. Відповідно відношення дії до її виконавця можуть бути трьох типів, що зумовлює виділення трьох граматичних значень особи:

- 1) **суб’єкт** мовлення (мовець, адресант – перша особа);
- 2) **співбесідник** (адресат, слухач – 2 особа);
- 3) предмет або особа, які не беруть участі в розмові (**об’єкт** мовлення – 3 особа).

У мові існують дієслова, що позначають дію, яку не може виконувати мовець чи співрозмовник, а тільки той, хто не бере участі в розмові (третя особа). Відповідно вони не мають форм 1, 2-ої особи, тобто їхня особова парадигма є **неповна**. Такі дієслова можна виділяти в окрему групу і подавати іноземному слухачеві на початковому етапі навчання для запам’ятовування, напр.: *боліти* – *болить*, *болять* (*зуб*, *голова*, *серце*), *цвісти* – *цвіте*, *цвітуть* (*сад*, *вишня*, *дерево*), *колоситися* – *колоситься*, *колосяться* (*жито*, *житя*) та ін. Вживання таких дієслів стосовно

суб'єкта мовлення є оказіональним і служить засобом емоційного впливу на слухача, пор.: *Тоді людину не торкни – вона болить* (Л. Костенко).

Цікавою для іноземного слухача може виявитися етимологія деяких дієслів неповної особової парадигми, зокрема праслов'янського дієслова *боліти* [3]. Співзвучність його з російським особовим дієсловом *болеть* може викликати труднощі щодо розуміння особливостей його семантики та специфіки особової парадигми цього дієслова в російськомовних слухачів.

Варто навчити іноземців відрізняти ці дієслова від таких, що позначають дію поза зв'язком з виконавцем (діячем, особою) – це так звані **безособові**, або **одноособові**, дієслова. Історично вони споріднені з 3-ою особою однини (та формою середнього роду минулого часу) і становлять замкнуту, закриту для поповнення групу дієслів, які означають:

- 1) стан природи, напр.: *світає (світало), вечоріє (вечоріло)*;
- 2) фізичний або психічний стан людини, напр.: *нудить (нудило); не спиться (не спалося), не сидиться (не сиділося)*;
- 3) оцінку міри, наявності або необхідності якого-небудь стану, напр.: *бракує (бракувало), вистачає (вистачало, вистачило), доводиться (доводилося)*;
- 4) успіх, бажання, напр.: *таланиць (таланило), хочеться (хотілося)* і т.д.

Деякі дієслова із цієї групи, які означають природні процеси, можуть поєднуватися в реченні з іменниками, вжитими у формі називного відмінка, напр.: **Світали ранки, вечоріли дні** (Л. Костенко). У цьому контексті їх вважають дієсловами неповної особової парадигми, тобто такими, що називають дію, співвіднесену лише з третьою особою (об'єкт мовлення).

Окремої уваги заслуговують особові дієслова, які у формі 3-ої особи однини можуть набувати безособового значення і виконувати роль головного члена в безособовому реченні, напр.: **Пахне морем; Віє свіжістю**. Іноземному слухачеві необхідно розкрити причину такого вживання, наприклад [2 : 181]:

- 1) прагнення відвернути увагу від діяча з метою концентрації її на дії, пор.: *Ліс пахне грибами. – У лісі пахне грибами*. Називаючи реальне джерело дії (*Ліс пахне, як пахнуть гриби*) формою орудного відмінка, мовець прагне зосередитися на відчуттях. Відповідно присудками таких речень є дієслова із значенням процесів, які сприймаються органами нюху чи дотику;
- 2) бажання мовця висловити свої відчуття, локалізовані в певному місці, яке пасивно є носієм стану, напр.: *У голові гуде; У серці коле* тощо.

Важливо також акцентувати в іншомовній аудиторії на незмінності форми безособових дієслів ні за особами, ні за родами, ні за числами, а також на тому, що дія, яку вони називають, формує структурно-граматичну і змістову цілісність речення, напр.: **Вам бракує досвіду** або **Бракує досвіду! Нам не вистачає спеціалістів у цій галузі** або **Не вистачає спеціалістів у цій галузі**.

Специфікою особових дієслівних форм першої, другої та третьої особи однини є їхня здатність протиставлятися формам першої, другої та третьої особи множини. Як показує практика, процес творення співвідносних особових форм однини і множини не викликає особливих труднощів в іноземців. Однак відомо, що однозначно співвідноситися можуть лише форми третьої особи як такі, що називають дію, яку виконує відповідно один (однина) чи кілька (множина) об'єктів мовлення. Форми множини першої та другої особи здатні розширювати свою семантику через можливість означати [1 : 264]:

• **перша особа множини:** мовця, адресата та об'єкта повідомлення, напр.: *Чому я мовчу, чому ти мовчиш, чому він мовчить? Чому ми мовчимо?*

• **друга особа:** може охоплювати, крім кількох адресатів мовлення, також ще кількох об'єктів мовлення, напр.: *Ви коли-небудь задумувались над цим?*

Форми третьої особи, називаючи дію, яка стосується некомунікативної особи чи предмета, також можуть виражати інші значення, зокрема:

• **неозначено-особове** (форми третьої особи множини), тобто виконавцем дії є особа чи особи, однак їх не називають, напр.: *Вам **телефонують**; Кажуть, сьогодні буде тепло.* Реальний зміст такої особової форми часто визначає контекст чи ситуація мовлення: телефонує, очевидно, одна особа, але про стан погоди знати й говорити може як одна, так і декілька осіб;

• **безособове** (форми третьої особи однини), тобто виконавця (виконавців) дії не називають, оскільки увагу зосереджено на дії, а не на її джерелі, акцентовано факт зв'язку дії з предметом, але без уваги на сам предмет, напр.: *Не їжте цього – **може** зашкодити.*

Не менш важливо вказати іноземному слухачеві на те, що за певних умов особові форми можуть набувати **вторинних значень**. Наприклад, перша і друга особи однини та третя особа множини у прислів'ях та приказках набувають здатності виражати узагальнене значення особи, напр.: *Моя хата скраю, я нічого не знаю; Що **посієш**, те й **пожнеш**; Коли сіно **косять**, то дощів не **просять**.*

Форма першої особи множини може вживатися зі значенням другої особи однини з метою наблизити мовця до слухача, напр.: *Як ми **почуваємося**? = Як ви **почуваєтеся**? або Як ми **думаємо**? = Як ви **думаете**?*

З метою ввічливого ставлення до співбесідника формою другої особи множини в українській мові називають дію, яку виконує одна особа, напр.: *Ви, пане Андрію, **знаєте** англійську мову?*

Увагу іноземного слухача необхідно привернути до особливостей використання особових займенників, які вказують на особу – виконавця дії чи носія стану. Відомо, що форми дієслів першої та другої особи множини в українській розмовній мові часто вживають без особових займенників, пор.: *Люблю читати книги; Запрошуємо до сніданку; Мрієш поїхати за кордон? Бажаєте кави? У діловому мовленні звичайно використовують особові займенники в ролі підмета, напр.: Я **пропоную** це обговорити; Ми **не маємо** права на помилку; Ти **не можеш** мені відмовити.*

У межах теперішнього, майбутнього часу та наказового способу дієслівні форми **особовість** передають морфологічним способом (флексія). Особові займенники є лише допоміжним засобом вираження значення особи, пор.:

Теперішній (майбутній) час

1 особа: я (ми) – **каж-у** (**каж-емо**), або **прос-у** (**прос-имо**), або **да-м** (**да-мо**);

2 особа: ти (ви) – **каж-еш** (**каж-ете**), або **прос-иш** (**прос-ите**), або **да-си** (**да-сте**);

3 особа: він, вона, воно (вони) – **каж-е** (**каж-уть**), або **прос-ить** (**прос-ять**), або **да-сть** (**дад-уть**).

Наказовий спосіб

1 особа: я (ми) – **хай** **каж-у** (**каж-імо** або **каж-ім**), або **хай** **прос-у** (**прос-імо** або **прос-ім**), або **хай** **да-м** (**дай-мо**);

2 особа: ти (ви) – **каж-и** (**каж-іть**), або **прос-и** (**прос-іть**), або **дай** (**дай-те**);

3 особа: він, вона, воно (вони) – хай каж-е (хай каж-уть), або хай прос-ить (хай прос-ять), або хай да-сть (хай дад-уть).

Специфікою дієслів наказового способу щодо вираження особи є стосунок дії, як правило, до другої та третьої особи, тобто адресата та об'єкта мовлення. Вияв дії стосовно першої особи множини іноземному слухачеві слід прокоментувати з увагою на особливість семантики форм першої особи множини, напр.: **Станьмо, друзі, станьмо в ряд; Перенесімося** подумки в ті далекі часи; **Спробуймо** собі це уявити!

У дієсловах минулого (давноминулого) часу та умовного способу на відповідне значення особи вказує особовий займенник (іменник), тобто особове значення виражено аналітичним способом, пор.: Батько діда просить, щоб той розказав (3 особа); Батько мене просить, щоб я розказав (1 особа); Батько тебе просить, щоб ти розказав (2 особа) і т.д.

Зв'язок таких дієслівних форм минулого часу чи умовного способу з виконавцем-особою чи виконавцем-предметом можна увиразнити таблицею:

Минулий час						
Особа	Однина			Множина		
	Перша особа	Друга особа	Третя особа	Перша особа	Друга особа	Третя особа
Рід	я	ти	він вона воно	ми	ви	вони
Чоловічий	+	+	+			
Жіночий	+	+	+			
Середній			+			
Множина				+	+	+

На основі таблиці доречно виконувати практичні завдання, які передбачають утворення форм минулого часу та встановлення їхньої співвіднесеності з певною особою, напр.:

писав (писав би), писала (писала б) – я, ти, він, вона

писало (писало б) – воно

писали (писали б) – ми, ви, вони.

Треба застерегти іноземного слухача, що форма середнього роду не співвідноситься з поняттям першої та другої особи, оскільки вони безпосередньо пов'язані зі статевією ознакою особи-виконавця.

Творення особових форм дієслів у межах теперішнього та майбутнього часу (дійсний спосіб) та наказового способу є важливою проблемою методики навчання

української мови як іноземної. Визначено та описано типи словозміни дієслів за особами у формі теперішнього і майбутнього (проста форма) часу [4 : 15–30]. Важливо також показати іноземному слухачеві специфіку семантики дієслівних особових форм та особливості їхнього функціонування в мовленні.

1. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К., 2004. – 400 с.
2. Лопатин В. В. Современный русский язык. Теоретический курс. Словообразование. Морфология / В. В. Лопатин, И. Г. Милославский, М. А. Шелякин; под ред. В. В. Иванова. – М., 1989. – 261 с.
3. Мацюк З. О. Місце праслов'янської лексики **boljь* у семантико-словотвірній системі української мови / З. О. Мацюк // Українська історична та діалектна лексика : зб. наук. праць. – Вип. 5. – Львів, 2007. – С. 44–53.
4. Мацюк З. Особова парадигма українського дієслова як лінгводидактична проблема / З. Мацюк // TeKa Komisji polsko-ukraińskich związków kulturowych. – Т. III. – Lublin, 2008. – S. 15–30.

METHODOLOGICAL COMPREHENSION OF GRAMMATICAL MATERIAL IN UKRAINIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Zoriana Matsiuk

The meaning of the term “methodological grammar system” is clarified; a methodological explanation of the person-verb grammar category in Ukrainian language as a subject of study in a non-Ukrainian-speaking classroom is proposed.

Key words: methodological grammar system, methodological comprehension, grammar study material, person-verb category, Ukrainian as a foreign language.

МЕТОДИЧЕСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ГРАММАТИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Зоряна Мацюк

Конкретизировано содержание понятия методическая система грамматики и предложено методическое осмысление грамматической категории лица глагола украинского языка как объекта изучения в иностранной аудитории.

Ключевые слова: методическая система грамматики, методическое осмысление, учебный грамматический материал, категория лица глагола, украинский язык как иностранный.

Стаття надійшла до редколегії 1.03.2011
Прийнята до друку 2.04.2011